

УДК: 336.2

DOI 10.58649/1694-8033-2024-4(120)-303-310

**АКУНОВА А.М.¹, БИЙБОСУНОВ Э.К.²,
БАКЫТБЕКОВА С.Б.³, МУСУРАЛИЕВА М.М.⁴**

Ж. Баласагын атындагы КУУ^{1,2},

И.Арабаев атындагы КМУ^{3,4}

**АКУНОВА А.М., БИЙБОСУНОВ Э.К.,
БАКЫТБЕКОВА С.Б., МУСУРАЛИЕВА М.М.**

КНУ им.Ж.Баласагына,

КГУ им. И.Арабаева

**AKUNOVA A.M., BIYBOSUNOV E.K.,
BAKYTBЕКOVA S. B., MUSURALIEVA M.M.**

KNU named after J.Balasagyn,

KSU named after I.Arabaev

SPIN-код: 9851-6388, AuthorID: 943963, [ORCID: 0000-0003-4964-4897](https://orcid.org/0000-0003-4964-4897)¹

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК БЮДЖЕТИНДЕ КИРЕШЕ САЛЫГЫНЫН РОЛУ

РОЛЬ ПОДОХОДНОГО НАЛОГА В ГОСУДАРСТВЕННОМ БЮДЖЕТЕ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

THE ROLE OF INCOME TAX IN THE STATE BUDGET OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Кыскача мүнөздөмө: Макалада 2020-2022-жылдарга карата Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетине киреше салыгынын түшүүсү талданат. Жеке киреше салыгы - бул калктын жеке кирешесинен төлөнүүчү дүйнөлүк практикадагы эң кеңири таралган салык. Бул салык ар кандай салык тутумунун борборунда турат, ошондой эле бюджеттик тутумдун киреше тарабын түзүүнүн негизги булактарынын бири. Ошол эле учурда, жеке адамдардын киреше салыгы социалдык мүнөзгө ээ жана калктын реалдуу киреше деңгээлине, демек, алардын жашоо деңгээлине таасир этет. Бул салыктын жардамы менен Кыргыз Республикасынын субъекттеринин мамлекеттик бюджеттерине накталай кирешелер берилет, калктын киреше деңгээли жөнгө салынат, ошондой эле жарандардын керектөө жана үнөмдөө структурасы түзүлөт. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетинин киреше түзүмү салыктык кирешелерден, расмий которуулардан алынган салыктык эмес кирешелерден, ошондой эле финансылык эмес активдерди сатуудан түшкөн кирешелерден турат. Мамлекеттик бюджеттин салыктык кирешелеринде киреше салыгынын конкреттүү салмагы каралат жана талдоого алынат.

Аннотация: В статье рассматривается анализ поступлений подоходного налога в государственный бюджет Кыргызской Республики за 2020-2022 годы. Подоходный налог с физических лиц является наиболее распространенным налогом в мировой практике, который уплачивается из личных доходов населения. Этот налог находится в центре любой налоговой системы, а также является одним из основных источников формирования доходной части бюджета государства. В то же время подоходный налог с физических лиц носит социальный характер и влияет на уровень реальных доходов населения, а значит, и на уровень его жизни. С помощью этого налога обеспечиваются денежные поступления в государственные бюджеты субъектов Кыргызской Республики, регулируется уровень доходов населения, а также структура собственного потребления и сбережений граждан. Также структура доходов Государственного бюджета Кыргызской

Республики состоит из налоговых поступлений, неналоговых доходов, полученных от официальных трансфертов, а также доходов от продажи нефинансовых активов. Рассмотрен и проанализирован удельный вес подоходного налога в налоговых доходах государственного бюджета.

Abstract: The article considers analysis of income tax receipts to the state budget of the Kyrgyz Republic for 2020-2022. Personal income tax is the most widespread tax in the world practice, which is paid from personal income of the population. This tax is at the center of any tax system, and is also one of the main sources of formation of the revenue side of the budget system. At the same time, the income tax on individuals is of a social nature and affects the level of real incomes of the population, and thus their standard of living. With the help of this tax, cash receipts are provided to the state budgets of the subjects of the Kyrgyz Republic, the level of income of the population is regulated, as well as the structure of own consumption and savings of citizens. The revenue structure of the State budget of the Kyrgyz Republic consists of tax revenues, non-tax revenues received from official transfers, as well as income from the sale of non-financial assets. The specific weight of income tax in the tax revenues of the state budget is considered and analyzed.

Негизги сөздөр: Салыктык кирешелер, киреше салыгы, салыктык эмес кирешелер, алынган расмий трансферттер, мамлекеттик бюджет.

Ключевые слова: Налоговые доходы, подоходный налог, неналоговые доходы, полученные официальные трансферты, государственный бюджет.

Keywords: Tax income, income tax, non-tax income, official transfers received, the state budget.

Салык бул мамлекетке милдеттүү түрдө акысыз төлөм. Салыкты жарандар жана ишкерлер үзгүлтүксүз төлөшөт [2].

Кыргыз Республикасынын Салык Кодексинин 185-беренесине ылайык киреше салыгын төлөөчү болуп, төмөнкүдөй жактар эсептелет [1]:

- 1) Кыргыз Республикасынын жараны болуп саналган, киреше алган жеке жак;
- 2) Кыргыз Республикасынын жараны болуп саналбаган, бирок Кыргыз Республикасында жашап турууга укугу же кайрылман статусу бар, киреше алган резидент-жеке жак;
- 3) Кыргыз Республикасынын жараны болуп саналбаган, бирок Кыргыз Республикасында жашап турууга укугу же кайрылман статусу жок, Кыргыз Республикасындагы булактан киреше алган резидент-жеке жак;
- 4) Кыргыз Республикасынын жараны болуп саналбаган, Кыргыз Республикасындагы булактан киреше алган резидент эмес-жеке жак.

Мамлекеттик бюджет мамлекеттик чыгымдарды, салыктарды башкаруу, өндүрүштүн жана иш менен камсыз кылуунун реалдуу көлөмүнүн өсүшүнө жетишүү, инфляцияны контролдоо жана экономикалык өсүштү тездетүү үчүн өлкөнүн социалдык-экономикалык процесстерин жөнгө салуунун негизги инструменттеринин бири болуп саналат[3].

2020-2022-жылдары мамлекеттик бюджеттин аткарылышы дефицит менен болду, башкача айтканда 2020-жылы тартыштык -19734 млн.сомду түздү. ИДПга карата 3,3% ды түздү, 2021-жылы тартыштык 1763,6 млн. сомду, 2022-жылы бюджеттин тартыштыгы -10402,3 млн. сомду түздү. Мамлекеттик бюджетти түзүүдө жана бекитүүдө тең салмактуулук принциби сакталбай, бийликтин мыйзам чыгаруу бутагы аткаруу бийлигине таянуу менен тартыштык менен бюджеттик планды бекитип, бюджетти жабуу булактарын табууну ынандырат. Ушуга байланыштуу жыл сайын мамлекеттик бюджеттин киреше жана чыгаша бөлүгүнүн ортосунда айырма бар. 1-таблицада көрсөтүлгөндөй. мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүнүн аткарылышы негизинен салыктык түшүүлөрдүн эсебинен болду, анын суммалык көрсөткүчү 2020-жылы 106 929,2 млн.сомду, 2021-жылы 151185,3

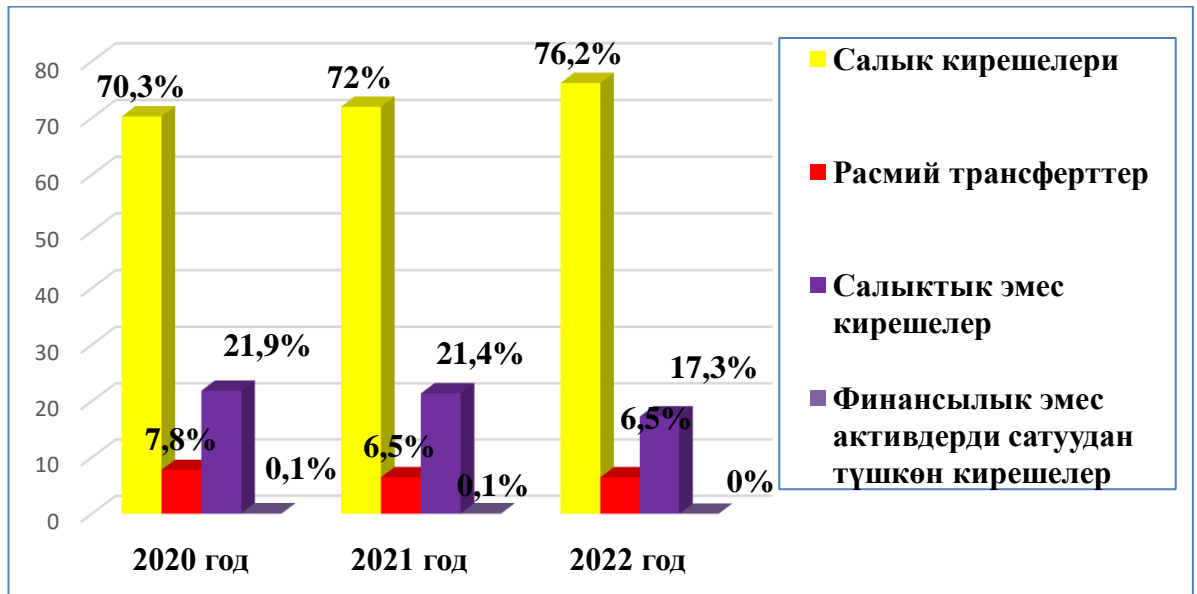
млн. сомду жана 2022-жылы 228961,5 млн. сомду түзөт. Бул талданган мезгилде салыктык түшүүлөрдүн суммасы 2022-жылы 122032,3-жылга салыштырмалуу 2020-жылга өскөн. Салыктык түшүүлөрдүн 2 эсе өсүшү ата мекендик эмес жана дүйнөлүк рыноктордогу баалардын өсүшүнө, ошондой эле Кыргыз Республикасынын салык системасында жүргүзүлгөн реформага байланыштуу болду. Учурдагы, 2022-жылы 17-январда Салык кодексинин жаңы редакциясын киргизүү, салык системасындагы жаңылыктар салыктык түшүүлөр боюнча оң динамиканы берет, ишкердик ишти легалдуу эмес жүргүзгөн көптөгөн ишкерлер мыйзамдаштырылган.

Салыктык эмес түшүүлөр 2020-жылы 33303,8 млн. сомду, 2021-жылы 44903,2 млн. сомду, ал эми 2022-жылы 52055,3 млн. сомду түздү. 2022-жылы салыктык эмес түшүүлөрдүн суммасы 18751,5 млн.сомго көбөйтүлдү. Алардын үлүшү жыл сайын бардык кирешелер боюнча төмөндөйт да. Салыктык эмес кирешелердин көбөйүшү юридикалык маанидеги мамлекеттик акы төлөнүүчү кызмат көрсөтүүлөргө тарифтин жогорулашы менен байланыштуу. Ага кошумча КР УБ 2022-жылы чет өлкөлүк валютанын интервенциясынын эсебинен олуттуу киреше алды, бул мамлекеттик бюджетти аткарууда оң таасирин тийгизди. Алынган расмий трансферттер 2020-жылга салыштырмалуу 2022-жылы 7674,5 млн.сомго көбөйгөн, бирок үлүш ушул мезгил ичинде 1,3% кыскарды. Кыскартуу мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүнүн жалпы суммасынын көбөйүшүнө байланыштуу болду [4].

Таблица 1. Кыргыз Республикасынын 2020-2022-жылдарга мамлекеттик бюджетинин кирешелеринин түзүмү

№	Киреше булактары	млн.сом			Жыйынтыкка карата пайыз менен		
		2020	2021	2022	2020	2021	2022
1	Салык кирешелери	106 929,2	151185,3	228961,5	70,3	72,0	76,2
2	Алынган расмий трансферттер	11 818,1	13738,5	19492,6	7,8	6,5	6,5
3	Салыктык эмес кирешелер	33 303,8	44903,2	52055,3	21,9	21,4	17,3
4	Финансылык эмес активдерди сатуудан түшкөн кирешелер	88,8	110,1	119,3	0,1	0,1	0,0
	Кирешелердин жыйынтыгы	152 139,9	209937,2	300628,7	100	100	100

Финансылык эмес активдерди сатуудан түшкөн кирешелердин үлүшү анча чоң эмес. Ага ылайык 88,8 млн. сом 2020-жылы, 110, 2021-жылы 1 млн. сом жана 2022-жылы. 119, 3 млн. сом болгон. 1-сүрөттө мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүн пайыздык эсеп менен карап көрөлү.

Сүрөт 1. Мамлекеттик бюджеттин кирешелеринин түзүмү 2020-2022-жылдар үчүн (пайыз менен)

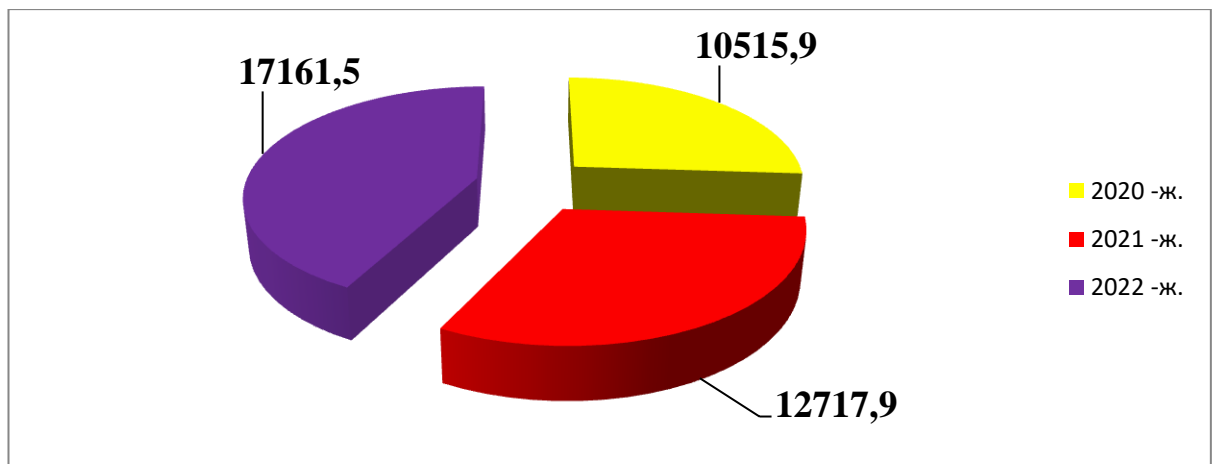
Салык кирешелеринин үлүшү 2020-жылы 70,3% ды, 2021-жылы 72% ды, ал эми 2022-жылы 76,2% ды түздү. Пайыздардын көптүгү биздин мамлекет салыкка көз каранды мамлекет экенин көрсөтүп турат. Практика көрсөткөндөй салыктардан ашыкча көз карандылык экономиканын өсүшүнө терс таасирин тийгизет. Ар кандай факторлор салык кирешелеринин аткарылбай калышына өбөлгө түзөт. Биздин мамлекеттин тарыхы бул окуяга так баа берет. 2005-жылы, 2010-жылы, 2019-жылы болгон революциялар, ошондой эле 2020-жылы пандемия айкын көрсөтүп турат. Бул учурларда биринчи кезекте мародерлуктан ишкерлер жабыр тартышкан, чек аралардын жабылышы бул окуяларга байланыштуу келтирилген чыгымдар салыктык чегерүүлөрдүн түшпөй калышына алып келген. Бюджетти толтуруунун негизги булагы салыктар болгондуктан, мамлекеттик бюджеттин киреше жана чыгаша бөлүктөрүнүн ортосундагы айырмачылык абдан чоң болгон. Мамлекет эл аралык донорлордон карыз алуу жолу менен мамлекеттин чыгымдарын жабуунун башка булактарын издөөгө аргасыз болду. Ошондуктан, көптөгөн өнүккөн өлкөлөр салык кирешелерине эмес, мамлекеттин өз кирешесин алуу үчүн биргелешкен же мамлекеттик уюмдарды жана ишканаларды ачуу менен салыктык эмес кирешелерге басым жасашат. Көптөгөн өнүккөн мамлекеттерде салыктык эмес түшүүлөрдүн үлүшү бюджеттин кирешелеринин 50% дан ашыгын түзөт[5]. Мамлекеттик бюджетте салыктык эмес түшүүлөрдүн үлүшү 2020-жылы 21,9 %, 2021-жылы 21,4% жана 2022-жылы 17,3% түзөт. 2022-жылы 2020-жылга салыштырмалуу салыктык эмес түшүүлөр 4,6% га төмөндөгөн. Бирок жалпы көрсөткүч 18751,5 млн. сомго көбөйгөндүгүн белгилейбиз. Салыктык эмес түшүүлөрдүн үлүшүнүн азайышы 2020-жылга салыштырмалуу мамлекеттик бюджеттин кирешесинин эки эсеге көбөйүшү менен байланыштуу болду. Расмий трансферттердин үлүшү 2020-жылы 7,8 %, 2021-жылы 6,5% жана 2022-жылы 6,5% түздү. Анализге алынган мезгилде трансферттердин үлүшүнүн өзгөрүүсү анча эмес. Андан ары мамлекеттик бюджеттин салыктык кирешелерин карап көрөлү. Таблицада КРнын аймагындагы бардык салыктардын суммалык көрсөткүчтөрү жана үлүшү толугу менен каралат[5].

Таблица 2. 2020-2022-жылдарга Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетинин салыктык кирешелери [5]

№	Показатели	млн.сом			В процентах к итогу		
		2020	2021	2022	2020	2021	2022
1	Налоги на доходы и прибыль	32 351,2	39972,2	79888,2	30,3	26,4	34,9
1.1	Подоходный налог с физических лиц-резидентов КР	10 515,9	12717,9	17161,5	9,8	8,4	7,5
1.2	Налоги на доходы лиц-нерезидентов КР	1 635,1	2607,5	3117,7	1,5	1,7	1,4
1.3	Налог на прибыль	8 355,9	13601,0	25209,0	7,8	9,0	11,0
1.4	Единый налог	237,3	358,5	2443,4	0,2	0,2	1,1
1.5	Налог на основе патента	1 988,3	2646,4	2514,6	1,9	1,7	1,1
1.6	Налог на ВД от пред. «Кумтор»	9 618,7	8030,3	10580,6	9,0	5,3	4,6
1.7	На развитие мин. сыр. базы КР от пред. «Кумтор»	-	-	18849,0	-	-	8,2
2	Налоги на собственность	2 803,8	3080,6	3188,2	2,6	2,0	1,4
2.1	Налог на имущество	1 681,0	1844,5	2120,3	1,6	1,2	0,9
2.2	Земельный налог	1 122,8	1236,1	1067,9	1,0	0,8	0,5
3	Налоги на товары и услуги	54 464,2	83213,2	129973,0	50,9	55,0	56,8
3.1	НДС	39 461,2	63634,4	107616,2	36,9	42,1	47,0
3.1.2	НДС на товары и услуги, производимые в КР	10 654,0	15354,8	20418,5	10,0	10,2	8,9
3.1.3	НДС на товары, ввозимые в КР	28 807,3	48279,6	87197,7	26,9	31,9	38,1
3.2	НсП	3 782,1	4929,6	6435,6	3,5	3,3	2,8
3.3	Акцизный налог	8 993,9	11370,7	11743,4	8,4	7,5	5,1
3.3.1	Акциз на товары производимые или реализуемые в КР	977,4	1103,8	1960,6	0,9	0,7	0,9
3.3.2	Акциз на товары, ввозимые в КР	8 016,5	10266,9	9782,9	7,5	6,8	4,2
3.4	Налоги за пользование недрами	2 227,0	3278,5	4177,7	2,1	2,2	1,8
4	Налоги на межд. торговлю и операции	17 306,6	22917,6	17907,2	16,2	15,2	7,8
5	Прочие налоги и сборы	3,5	2001,7	-1995,1	0,0	1,3	-0,9
	Итого налоговые доходы	106 929,2	151185,3	228961,5	100	100	100

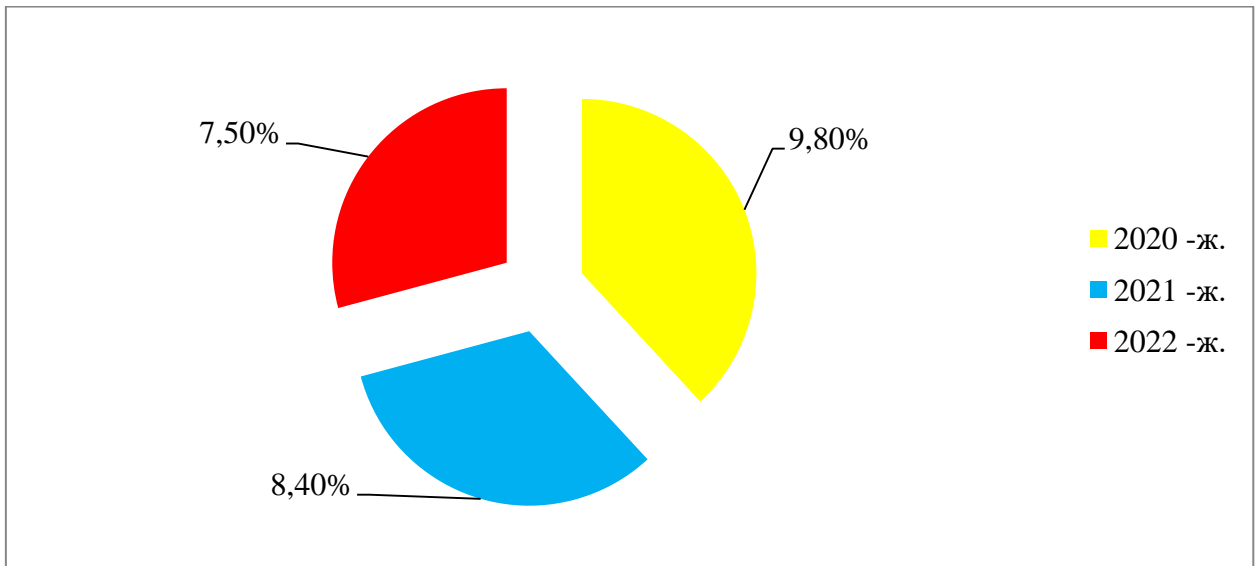
Киреше жана пайда салыктары 2020-жылы 32351,2 млн.сом, 2021-жылы 39972,2 млн. сомду түзгөн. 2022-жылы 2020-жылдан эки эсе көбөйгөн. Мындай көбөйүү "Кумтор" ишканасынан минералдык-чийки зат базасын өнүктүрүүгө салыктын киргизилишине байланыштуу, 2022-жылдан тартып бул салык киргизилген жана 18849,0 млн.сомду түздү, анын үлүшү салыктык түшүүлөрдүн 8,2% түзөт. Бирдиктүү салык жана патент боюнча түшүүлөр көбөйдү. 2020 жана 2021-жылга салыштырмалуу 2022-жылы патенттик негизде 2514,6 млн сомду түздү 2020-жылга салыштырмалуу 526,3 млн.сомго көбөйгөн, ал эми 2021-жылы 131,8 млн. сомго азайган. 2022-жылы патенттин негизиндеги салыктын азайышы 2021-жылга салыштырмалуу көптөгөн чакан жана орто ишкерлердин бирдиктүү салык боюнча салык салууга өтүшү менен байланыштуу. Анткени көптөрдүн жылдык кирешеси 8000000 сомдон жогору, жаңы мыйзам боюнча жылдык кирешеси 8 млн.

сомдон ашпаган ишкерлер гана патенттик негизде ишке ашырууга укуктуу. Бирдиктүү салык боюнча түшүүлөр 2020-жылы 237,3 млн.сомду, 2021-жылы 358,5 млн. сомду түздү, ал эми 2022-жылы 2443,4 млн. сомду түздү. Көбөйүү 8 эсеге көп болду, 2021-жылга караганда, ал көптөгөн ишкерлердин бирдиктүү салык боюнча салык салуу атайын салык режимин колдонуусу менен байланышкан[4]. Талданган учур үчүн жергиликтүү салыктар боюнча түшүүлөр туруктуу өсүш менен жүзөгө ашырылат, анткени салык салынуучу объекттер инфляция коэффициентинин көбөйүшү менен, ошондой эле зоналык коэффициенттин көбөйүшү менен да көбөйөт. Товарларга жана кызмат көрсөтүүлөргө салыктардан түшүүлөр 2,4 эсеге (75508,8 млн.сомго) 2022-жылы 2020-жылга салыштырмалуу өстү. Өсүш товарларга жана кызмат көрсөтүүлөргө баалардын өсүшү, ошондой эле импорт боюнча жеткирүүлөрдүн көбөйүшү менен байланыштуу. Ковид 19дан кийин биздин республикага жеткирүүлөр кайра жанданды жана оптималдаштырылды. Ташып келинүүчү товарларга КНС эң көп салыштырма салмакты ээлейт, бул биздин мамлекеттин импортко көз каранды мамлекет экендигин айгинелейт. Бийликтин аткаруу бутагы ата мекендик ишканалардын санын көбөйтүү менен импортко салыкты азайтуу жана ага ылайык кыйыр салыктарга караганда түз салыктардын үлүшүн көбөйтүү боюнча белгилүү чараларды көрүшү зарыл.

Сүрөт 2. 2020-2022-жж. үчүн Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетине жеке жактардан киреше салыгынын түшүүсү (млн. сом менен)

2-сүрөттө көрсөтүлгөндөй. 2020-2022-жж.үчүн Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетине жеке жактардан киреше салыгынын түшүүсү (млн. сом менен) жыл сайын көбөйүүдө. 2021-жылы 2020-жылга салыштырмалуу жеке жактардан киреше салыгынын түшүүсү 2202 млн.сомго көбөйөт, ал эми 2022-жылы 2021-жылга салыштырмалуу 4443,6 млн. сомго көбөйөт.

Сүрөт 3. 2020-2022-жж. үчүн Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетинде жеке жактардын киреше салыгынын салыштырма салмагы (%менен)

3-сүрөттөн көрүнүп тургандай, киреше салыгынын салыштырма салмагы 2020-жылы 9,8 %, 2021-жылы 8,4 %, 2022-жылы 7,5% түздү. 2020-жылдан 2022-жылга чейин киреше салыгынын салыштырма салмагы жыл сайын төмөндөп баратат.

Таблица 3. 2020-2022-жылдарга Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетинин салыктык эмес кирешелери

№	Көрсөткүчтөр	Млн. сом			Жыйынтыкка % менен		
		2020	2021	2022	2020	2021	2022
1	Менчиктен кирешелер жана пайыздар	10 247,4	15524,3	17262,2	30,8	34,6	33,2
2	Товарларды сатуудан жана кызмат көрсөтүүдөн түшкөн кирешелер	13 037,5	19277,9	22150,0	39,1	42,9	42,6
2.1	Ижара акысы	-	2046,4	1036,4	-	4,6	2,0
2.2	Алымдар жана төлөмдөр	1 966,5	2895,1	3709,8	5,9	6,4	7,1
2.3	Акы төлөнүүчү кызмат көрсөтүүлөрдөн кирешелер	10 292,2	14336,3	17403,8	30,1	31,9	33,4
3	Айыптар, туумдар, санкциялар, конфискациялар	1 666,0	2074,5	2533,9	5,0	4,6	4,9
4	Мамлекеттик сектордун бирдиктерине ыктыярдуу трансферттер жана гранттар	2 015,2	1504,0	2203,7	6,1	3,3	4,2
5	Башка салыктык эмес	6 337,6	6522,6	7905,5	19,0	14,5	15,2

	түшүүлөр						
	Салыктык эмес кирешелердин жыйынтыгы	33 303,8	44903,2	52055,3	100	100	100

Жогорудагы 3-таблицага ылайык, мамлекеттик бюджеттин салыктык эмес кирешелери өсүү тенденциясына ээ. 2022-жылы бул 7152,1 млн. сомго 2021-жылга салыштырмалуу жана 18751,5 млн. сомго 2020-жылга салыштырмалуу жогору болуп, 52055,3 млн.сом көрсөткүчүнө жетти. Салыктык эмес түшүүлөрдүн көбөйүшү мамлекеттик жана муниципалдык мекемелер тарабынан көрсөтүлгөн кызматтарга тарифтердин өсүшү менен байланыштуу болду.

Колдонулган адабияттар

1. КРнын Салык Кодекси // изд. Академия. - Бишкек: - 2022.
2. Юринова Л.А. Налоги и налогообложение. – СПб.: Питер, 2009.
3. Абдраимова Б.К., Мусуралиева М.М., Асанбекова А.А. Оценка и анализ поступления прямых налогов в доход государственного бюджета Кыргызской Республики // Вестник КГУ им. И. Арабаева. - 2023. - №1. - С. 344-351.
4. <http://www.sti.gov.kg>.
5. <https://www.stat.kg>.